INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA ILTIMOSNI BILDIRUVCHI SO'Z VA IBORALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Bekchanov Otabek Maksud o'g'li
Urganch RANCH Texnologiya universiteti
Lingvistika yo'nalishi (Ingliz tili)
24-03 guruh magistranti (2-bosqich)
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20279856

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida iltimosni bildiruvchi so'z va iboralarning lingvomadaniy xususiyatlari qiyosiy-tahliliy usulda o'rganiladi. Madaniyat va til o'rtasidagi bog'liqlik, milliy-madaniy qadriyatlar va muloqot an'analari kontekstida iltimos ifodalarining lug'aviy-semantik tarkibi hamda madaniy-pragmatik funksiyalari tahlil etiladi. Tadqiqot ilmiy adabiyotlar tahlili va lisoniy materiallarga asoslangan shaxsiy tahlilga tayangan holda olib borilgan. Xulosa sifatida ingliz va o'zbek tillarida iltimosni bildiruvchi birliklarning lingvomadaniy o'xshashlik va farqlanish jihatlari aniqlangan.
Kalit so'zlar: lingvomadaniyat, iltimos nutq akti, madaniy-pragmatik xususiyat, so'z va ibora, qiyosiy tilshunoslik, muloqot madaniyati.

Аннотация. В данной статье сравнительно-аналитическим методом исследуются лингвокультурные особенности слов и выражений, передающих просьбу в английском и узбекском языках. В контексте взаимосвязи языка и культуры, национально-культурных ценностей и традиций общения анализируются лексико-семантический состав выражений просьбы и их культурно-прагматические функции. Исследование проводилось на основе анализа научной литературы и самостоятельного анализа языкового материала. В качестве вывода выявлены лингвокультурные сходства и различия единиц, выражающих просьбу, в английском и узбекском языках.
Ключевые слова: лингвокультурология, речевой акт просьбы, культурно-прагматическая особенность, слово и выражение, сопоставительное языкознание, культура общения.

Abstract. This article examines the linguocultural features of words and expressions conveying request in the English and Uzbek languages using a comparative-analytical approach. Within the context of the relationship between language and culture, national-cultural values, and communication traditions, the lexical-semantic composition of request expressions and their cultural-pragmatic functions are analyzed. The study was conducted on the basis of a review of scholarly literature and an independent analysis of linguistic material. As a conclusion, the linguocultural similarities and differences of request-conveying units in the English and Uzbek languages are identified.
Keywords: linguoculturology, request speech act, cultural-pragmatic feature, word and expression, comparative linguistics, communication culture.

KIRISH

Til va madaniyat o'rtasidagi munosabat zamonaviy tilshunoslikning eng faol o'rganilayotgan yo'nalishlaridan biri bo'lib, har bir tildagi nutq aktlari, xususan iltimos ifodasi, u yoki bu xalqning tarixiy-madaniy qadriyatlari, ijtimoiy me'yorlari va muloqot an'analarini bevosita aks ettiradi. Lingvomadaniyat tilshunosligining asosiy tushunchasi sifatida til birliklarida mujassamlashgan milliy-madaniy ma'no qatlamlarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, bu soha V.N. Teliya, V.V. Vorobyov va boshqa olimlarning tadqiqotlari orqali mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanib kelmoqda [1]. Iltimosni bildiruvchi so'z va

iboralar mazkur kontekstda alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi, chunki ular yuzaki semantik ma'nodan tashqari, madaniy me'yorlar, ijtimoiy munosabatlar va kommunikativ an'analarni ham o'zida mujassam etadi [2]. Ingliz va o'zbek tillari tipologik jihatdan tubdan farqlidir: ingliz tili germanik oilasiga mansub analitik til, o'zbek tili esa turkiy oilasiga mansub agglyutinativ tildir. Ushbu farq nafaqat grammatik tuzilishda, balki madaniy-lingvistik qadriyatlar va muloqot strategiyalarida ham namoyon bo'ladi.

Ingliz madaniyatida individual erkinlik va tinglovchi yuzini saqlash tamoyili asosiy yo'naltiruvchi bo'lsa, o'zbek madaniyatida jamoa manfaati, kattaga hurmat va ijtimoiy ierarxiyani tan olish an'analari muloqot shakliga chuqur ta'sir ko'rsatadi [3]. Shu sababli iltimosni bildiruvchi birliklarni lingvomadaniy nuqtai nazardan qiyosiy o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va lingvodidaktika uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi ingliz va o'zbek tillarida iltimosni bildiruvchi so'z va iboralarning lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlash, ularning madaniy-semantik qatlamlarini tahlil qilish hamda ikki til o'rtasidagi tipologik va lingvomadaniy munosabatlarni ochib berishdan iborat.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy-tipologik tahlil va lingvomadaniy tafsir metodlariga asoslanadi. Nazariy asos sifatida V.N. Teliyaning lingvomadaniyat tilshunosligi kontseptsiyasi [1] va V.V. Vorobyovning lingvokulturologiya nazariyasi [4] qo'llanildi. Teliya lingvomadaniy birlikni madaniy ma'no va til belgisining birligi sifatida ta'riflab, har bir tildagi barqaror birikmalar va so'zlarning madaniy xotirani saqlovchi xususiyatini alohida ta'kidlaydi. G. Hofstedning madaniyatlararo muloqot nazariyasi [5] esa ingliz va o'zbek madaniyatlari o'rtasidagi "individuallik va jamoa" hamda "kuchga bo'ysunish" o'lchovlari bo'yicha tahlil uchun asos bo'ldi. Hofstede tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, individualistik madaniyatlarda iltimos ifodalash ko'proq tinglovchi irodasini tan oluvchi, bilvosita shaklda namoyon bo'lsa, kollektivistik madaniyatlarda iltimos ijtimoiy munosabatlar tizimi ichida ma'no kasb etadi.

P. Braun va S.C. Levinson [3] xushmuomalalik universal nazariyasida iltimos nutq aktini tinglovchining "salbiy yuz"iga tahdid soluvchi akt sifatida ta'riflab, uning madaniy kontekstga qarab turlicha yumshatilishini ko'rsatadi. J.R. Serl [6] direktiv nutq aktlari nazariyasida iltimosning propozitsional tarkibi va samimiylik shartlarini belgilab beradi, bu esa ikki tildagi iltimos birliklarini semantik jihatdan taqqoslash uchun zarur asos yaratadi. N.I. Formanovskaya [7] rus tili materialida nutq etiketi va madaniyat munosabatini o'rganib, iltimos ifodalashning ijtimoiy-madaniy shartlanganligini ko'rsatadi; bu esa o'zbek tili bilan madaniy paralleller o'tkazishda metodologik yo'naltiruvchi sifatida xizmat qiladi. O'zbek tilshunosligiga oid manbalarda Sh. Safarov [8] pragmatik tilshunoslik asoslarida o'zbek tilidagi nutq aktlarini madaniy-pragmatik jihatdan tahlil qilib, iltimos, taklif va buyruq nutq aktlarining milliy muloqot an'analaridagi o'rnini belgilaydi. N. Mahmudov [9] o'zbek tili leksikologiyasida so'zlarning madaniy-semantik qatlamlarini tadqiq etib, o'zbek leksikasidagi arabcha va forscha qatlamlarning muloqot madaniyatiga ta'sirini ko'rsatadi. B. Mengliyev [10] o'zbek tili pragmatikasiga oid ishida iltimos ifodalashning kontekstual va ijtimoiy-madaniy shartlanganligini o'rganib, milliy xushmuomalalik an'analarining leksik ifodalanishini tahlil etadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Adabiyotlar tahlili va ikki til materialiga nisbatan olib borilgan shaxsiy lingvomadaniy tahlil bir qancha muhim xulosalarni beradi. Ingliz tilida iltimosni bildiruvchi so'z va iboralar orasida "please", "could you please", "would you mind", "I would be grateful if", "if you don't mind" kabi birliklar asosiy o'rinni egallaydi. Bu birliklarning madaniy-lingvistik tahlili

shuni ko'rsatadiki, ular asosan tinglovchining erkinligini tan olish, uning yuzini saqlash va to'g'ridan-to'g'ri bosimdan qochish tamoyillariga asoslanadi [3]. "Would you mind" ibora semantik jihatdan tinglovchining roziligini oldindan so'rash ma'nosini ifodalab, iltimosni imkoniyat shakliga o'rab taqdim etadi. Bu hodisa Hofstede tavsiflaydigan individualistik madaniyatning lisoniy aksini anglatadi: muloqotda shaxs erkinligi va avtonomiyasi ustuvor qiymat sifatida tan olinadi [5]. "Please" so'zi esa dastlab "if it pleases you" iborasidan qisqargan bo'lib, tarixan tinglovchi xohishini hisobga olish ma'nosini o'zida saqlab qolgan; bu esa ushbu birlikning madaniy xotirasini ko'rsatadi [1]. O'zbek tilida iltimosni bildiruvchi so'z va iboralar sifatida "iltimos", "marhamat qiling", "iltifot ko'rsating", "mehribon bo'ling", "ruxsat bersangiz", "bir so'zimni eshiting" kabi birliklar keng qo'llaniladi.

Ushbu birliklarning etimologik tahlili o'zbek madaniyatidagi muloqot qadriyatlarini ochib beradi. "Iltimos" so'zi arab tilidan o'zlashib, asli "bir narsani iltijo bilan so'rash, yolvorish" ma'nosini anglatgan; "marhamat" so'zi esa arabcha "rahmat, mehr" ildizidan kelib chiqib, "mehribonlik ko'rsat" ma'nosini bildiradi [9]. Bu etimologik ma'lumotlar o'zbek muloqot madaniyatida iltimosning faqat so'rash emas, balki iltifo va mehr-muruvvat doirasida shakllangan ijtimoiy akt ekanligini tasdiqlaydi. "Iltifot ko'rsating" va "mehribon bo'ling" kabi iboralar esa iltimosni so'zlovchining ijtimoiy mavqeiga bog'liq holda munosabatni ifodalovchi aktga aylantiradi; bu o'zbek kollektivistik madaniyatidagi ierarxik munosabatlarning bevosita lisoniy in'ikosidir [8]. Lingvomadaniy taqqoslash shuni ham ko'rsatadiki, ingliz tilida iltimos ifodalashda ijtimoiy masofa asosan grammatik vositalar, ya'ni modal fe'llar va shart mayli orqali belgilanadi. O'zbek tilida esa ijtimoiy masofa va hurmat munosabati leksik birliklarning o'zida mujassamlashib, iltimos formulasining tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Buning sababi shundaki, o'zbek madaniyatida kattaga hurmat, "to'y-marosim" madaniyati va jamoa ichidagi o'zaro munosabatlar me'yorlari avloddan avlodga o'tib kelgan va bu an'analar til orqali mustahkamlangan [10].

Formanovskaya ta'kidlaganidek, nutq etiketi muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy rollarini, munosabat xarakterini va madaniy me'yorlarni lisoniy tarzda in'ikos ettiradi [7]; bu fikr o'zbek tilidagi iltimos birliklarining lingvomadaniy tahlilida to'la tasdiqlandi. Bundan tashqari, ikki tildagi iltimos birliklarining qo'llanilish doirasida ham sezilarli lingvomadaniy farqlar mavjud. Ingliz tilida rasmiy va norasmiy uslublar o'rtasidagi farq asosan fonetik va grammatik darajada namoyon bo'lib, leksik birliklar ko'p hollarda o'zgarmaydi. O'zbek tilida esa rasmiy muloqotda va katta yoshlilar bilan munosabatda iltimos birliklarining o'zi ham o'zgarib, yanada murakkab va ko'p komponentli formulalarga aylanadi. Bu holat o'zbek tili va madaniyatidagi "siz" va "sen" farqlanishini, shuningdek, yosh va martabaga qarab qo'llaniladigan hurmat ifodalarini bevosita aks ettiradi [2]. Serlning samimiylik sharti kontseptsiyasiga [6] tayangan holda aytish mumkinki, ingliz va o'zbek tillarida iltimosning propozitsional mazmuni bir xil bo'lsa ham, ularning ijtimoiy-madaniy ifodalanish shakli tubdan farqlanadi va bu farq aynan madaniy qadriyatlar tizimidan kelib chiqadi.

XULOSA

Olib borilgan lingvomadaniy tahlil asosida ingliz va o'zbek tillarida iltimosni bildiruvchi so'z va iboralar universal nutq akti xususiyatlarini saqlab, milliy-madaniy o'ziga xosliklarni yaqqol namoyon etishi aniqlandi. Ingliz tilida iltimos birliklarining lingvomadaniy asosini individualistik madaniyat tamoyillari, tinglovchi erkinligini tan olish va bilvosita ifodalash strategiyasi tashkil etadi. O'zbek tilida esa iltimos birliklarining ma'no qatlamlarida kollektivistik qadriyatlar, ierarxik munosabatlar, iltifo va mehr-muruvvat an'analari chuqur aks etib, iltimos ifodasi ijtimoiy-madaniy munosabatlarning lisoniy ko'rinishiga aylanadi. Ushbu tadqiqot natijalari lingvomadaniyat tilshunosligi, qiyosiy pragmatika va tarjimashunoslik sohasida nazariy va amaliy ahamiyat kasb etib, chet tillarini

o'qitishda madaniyatlararo muloqot kompetentsiyasini rivojlantirish uchun ham muhim asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Teliya V.N. Russaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty. Moskva: Yazyki russkoy kultury, 1996. 288 s.
2. Karasik V.I. Yazykovoy krug: lichnost, kontsepty, diskurs. Volgograd: Peremena, 2002. 477 s.
3. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 345 p.
4. Vorobyov V.V. Lingvokulturologiya: teoriya i metody. Moskva: RUDN, 1997. 331 s.
5. Hofstede G. Cultures and Organizations: Software of the Mind. New York: McGraw-Hill, 1991. 279 p.
6. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969. 203 p.
7. Formanovskaya N.I. Rechevoy etiket i kultura obshcheniya. Moskva: Vysshaya shkola, 1989. 159 s.
8. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. 272 b.
9. Mahmudov N. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent: O'qituvchi, 2012. 220 b.
10. Mengliyev B. O'zbek tilida nutq aktlari pragmatikasi. Toshkent: Fan, 2018. 196 b.